

Hakas Folklorundaki Haycılık Geleneği ve Kılık Değiştirme Motifi

Yrd.Doç.Dr. Rövşen Alizade¹

Özet

Hakasların büyük çoğunluğu Güney Doğu Sibirya’da yaşamaktadırlar. Bu Türk boyunun iki bin yılı aşan tarihleri onları Kırgızların varisleri olarak nitelendirmektedir. Dil özellikleri, Kıpçak dil özelliklerini göstermektedir. Kırgızlarla birlikte yaşamaları, Kıpçak dilini kullandıkları anlamına gelmez. Edebi dilleri Sagay, Kaçın, Kızıl, Koybal, Beltir ağızları esasında şekillenmiştir.

Sovyetler Birliğinden önce Hakaslar arasında okuma-yazma bilen kişi çok az idi. Bu açıdan Hakas folklor eserlerini dışarıdan gelen yabancı bilim adamları derlemiştir. W. Radloff 19. yüzyılın 60’lı yıllarında Hakaslar arasına gelerek, özellikle kahramanlık destanları derlemiştir, sonra bu derlemelerini “Güney Sibirya’da ve Cungar Ovalarında Yaşayan Türk Boylarının Folklor Eserleri” adıyla yayınlamıştır. Hakas folklorunda farklı türler var ve en geniş yayılan tür, halk arasında “alıptıh nımah” veya “caalığ nımah” adlandırılan, dövüşler ve savaşlar konusunda olan kahramanlık destanlarıdır. B. E. Maynogaşeva kayd etmiştir ki, bizim dönemde epik gelenekler parçalanıp söndükçe destan anlatıcılarının, özellikle haycıların sayısı hızlı bir şekilde azalmaktadır. Araştırmacı bu fikirleri Sovyet döneminde komünist ideolojisi baskısı altında söylemiştir.

Hakaslardaki haycılık geleneği bir tür “usta çırak” ilişkisiyle sürdürölür. Her “usta” haya geleneği başka bir ustadan öğrenmektedir. Kılık değiştirme Hakas destanlarında sık görülen motiflerdendir. Kılık değiştiren kahramanlar başka bir canlının (kurt, kuş, ağaç) kılığına girebileceği gibi cansız bir nesneye (yüksük, taş) de dönüşebilir.

Anahtar Kelimeler: Hakas, Folklor, Haycılık, Kılık Değiştirme.

¹ İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Faköltesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Eposta-rovsenali@yandex.ru

Haycilik Tradition in the Khakas Folklore and Disguise Motif

Asst.Prof. Rovshan Alizade

SUMMARY

Great majority of the Khakas live in Southeastern Siberia. More than 2000 years of history of this Turkish tribe qualifies them as successors of the Kyrgyz. Their language attributes show language attributes of the Kypchak. They living together with the Kyrgyz does not mean that they use the Kypchak language. Their literary language shaped on the basis of Sagay, Kacha, Kyzyl, Koybal, Beltir dialects.

Literate people were scarce among the Khakas before the Soviet Union. In this respect, foreign scientists coming from abroad compiled the Khakas folklore works. W. Radloff particularly compiled heroic epics by coming among the Khakas in 60s of the 19th century, then, he published these compilations with the name “Folklore Works of Turkic Tribes Living in Southern Siberia and Cungar Plains”. There are different types in the Khakas folklore and the most widespread type is heroic epics, which were denominated as “alıptıh nımah” or “caalıg nımah” among public, are about fights and wars. B. E. Maynogaseva recorded that as epic traditions are broken and withered in our time, the number of epic tellers, in particular haycis , decreases rapidly. The researcher told these views under the pressure of communist ideology in the Soviet era.

Haycilik tradition in the Khakas is sustained with a sort of “master-apprentice” relationship. Every “master” learns haya tradition from another master. Disguise is one of the frequently observed motifs in the Khakas epics. As disguised heroes can pose as another living being (wolf, bird, tree), they can also transform into an inanimate object (ferrule, stone).

Key Words: the Khakas, Folklore, Haycilik, Disguise.

Giriş

Hakas destan geleneğinde *alıptıh numah* olarak bilinen kahramanlık destanları Hakas Türkleri arasında *haycı* adını almış destan anlatıcılarının aracılığıyla söylenilir, *homıs* ve *çathan* adlı çalgı aletleri eşliğinde icra edilir. Kendine has üslupla anlatılan *alıptıh numah*'lar haycı kişilerin özel yeteneği sayesinde anlam kazanır ve seyirci kitlesini etkiler. Sanatkârlık özellikleri olgun olan haycılar *ulug haycı* adı ile tanınır.

Bazı haycıların yetişmesinde Anadolu âşıklarında olduğu gibi, karışık rüya motifinin etkisi önemli olmuştur. Örneğin, ünlü haycı Stepan Egoroviç Burnakov, haylayarak destan anlatma yeteneğine, bir rüya sonucunda ulaşmıştır. Burnakov, Ölen Çazı (Ak Pelit Ovası)'nın Taştıp bölgesine geldiğinde yorgunluktan uyuyup kalmış ve rüyasında dağda bir mağarada ak elbiseli bir ihtiyarla karşılaşmıştır. O, yakınındaki duvara dayalı duran *homısa* yanaşıp eliyle dokununca çok güzel sesler işitir. Köşedeki ak elbiseli ihtiyarın “çal evladım çal” sözlerini duyunca, o bir süre *homıs* çalar ve daha sonra uyanır. *Homısa* göre daha zor bir çalgı aleti olan *çathan* çalmayı dener. *Çathan* çalmakta da çok yetenekli olan Burnakov, *homıs* ve *çathan* çalarak kendiliğinden *alıptıh numah* söyleyen usta bir destan anlatıcısı olur. Hakas haycıları, rüyada ruhun telkin ve teklifiyle, usta haycı olunacağı inancına sahiptirler. Burnakov'un fikirlerinden anlaşılır ki, kendisinin usta haycı olmasını hay *eezi*'nin ruhu temin etmiştir (Maynogaşeva, 1970, ss. 110-111).

Destan anlatma yeteneğine haylamak denilmektedir. Haycı olan kişiler destanı gırtlaktan söylerler. Türkmen bağşıları, Kırgız manasçıları ve Altay kayçıları gibi haycılar da konu, tema ve olayın akışına göre gırtlaklarını boğup, kısarak destanı müzik eşliğinde anlatırlar. Bu tarz ezgili seslendirmenin izlerine, Türkiyede'ki Güney Anadolu Türkmenlerinde de rastlanmaktadır. Toros dağlarındaki çeşitli yaylalara çıktıklarında Türkmenler *höllü* adı verilen ezgilerini de tıpkı Altay ve Hakas destancıları gibi gırtlaktan söylerler. Ancak Türkmenler, güney Sibiryadaki Türk destancılarından farklı olarak *höllü* söylerken parmaklarıyla gırtlaklarına bastırırlar (Özkan, 1997, s. 12).

Destanlar genel olarak bilinmeyen zamanların, doğa tasvirlerinin anlatımıyla başlar. Yapılarında çeşitli mitolojik unsurları bulunduran destanlar, kahramanların olağanüstü güçleri ile dikkat çekmektedir. Dede Korkut destanlarındaki ad verme motifine benzer bir şekilde bu tür destanlarda da sıra dışı bir kahramanlık gösterdiklerinde bir yakınları veya aile büyükleri

tarafından onlara ad verilir. Hakas destanlarında kahramanların genellikle kendi atlarının adıyla anıldığını da fark etmekteyiz. At, kahramanın hem bu dünyada hem de öteki dünyada can yoldaşdır ve bunun içindir ki, kahraman öldüğü zaman, öteki dünyada sahibine yine hizmet edeceği düşüncesiyle onun atı da öldürülmektedir.

Hakas Kahramanlık Destan Geleneği: Araştırma Tarihi

Avrasya coğrafyasında sözlü halk edebiyatının muhteşem kültür belgesi olarak varlığını sürdüren destanlar, tarihsel ve sosyo-kültürel araştırmalar ışığında incelenen birer kaynaktır. Bu kaynağın yapısında halkın mitolojisinde, dünya görüşünde yaşayan kültürel değişim unsurları da varken, kesintiye uğrayan geleneklerin yeniden diriltip yaşatılması yönünde yapılan araştırmalar ve çabalar halk kültürünün nesilden nesle aktarılmasını da sağlamış olabilir.

Anna Kurbijekova gibi diğer Hakas haycıları da birden çok kahramanlık destanı ezbere bilmekteydi. Örneğin, Kurbijekova'nın ağabeyi olan ve *eelġ haycı-nımahçı* olarak nitelik kazanmış Hakas destancılarından Pötr Vasilyeviç Kurbijekov efsaneler, masallar, mitler, tahpahlar, tarih, yer adları ve soy ile ilgili söylenceler olan kipçooohlar hariç olmak üzere toplam 103 hacimli kahramanlık destanı ezbere bilmekte ve icra etmekteydi (Maynogaşeva, 1997, ss. 11-47).

1960'lı yıllara değin neredeyse her Hakas köyünde haycılık geleneği canlı olarak yaşatılırken 1970'li yıllardan itibaren bu kültürel miras konusunda ani bir nicel azalma meydana gelmiştir. 1990'lı yılların ortasına gelindiğinde ise yalnızca bir destan anlatıcısı kalmıştır. Bu haycı Hakas Cumhuriyetinin Şira Bölgesi'ndeki Kızıl köyünde yaşayan P.G. Argudayev adlı bir destancıdır. Hakas kahramanlık destanlarının karakteristik özelliği bu sözlü halk kültürü eserlerinin içerisinde en çok üç kuşak kahramanların toplumsal yaşamlarının anlatılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Destan anlatıcısı olan haycı da buna uymak durumundaydı. Bunun böyle olmasında hem anlatıcının başladığında destanı yarıda bırakmadan mutlaka bitirmesi gerektiği, hem de destanın çok uzadığında bunun birkaç geceye yayıldığı gibi durumların etkili olmuş olabilir. Ayrıca "o/ben-çocuğu/m-torunu/m", yani üç zaman, üç kuşaklı aile kurumu, daha doğrusu anlatımsal soy çizgisine ilişkin format, belki de, yukarıda anlatılanı tarif etmeye uygun bir yaklaşım olabilir (Davletov, 2008, s. 15).

Hakasların Şamanlık inancındaki *numah eezī* (masal iyesi) adlı ruhların ilgisini çekebilen destan anlatıcılarının icra özellikleri çok daha etkileyici bir durum göstermekteydi, bu ise destan dinletisine peşinden sürüklenme havasını kazandırmaktaydı (Butanayev-Butanayeva, 2008, s. 11). *Çathan* (*Çadığan/Çedigen/Yathan/Yadığan/Yatagan*) veya *homıs/hobıs* (kopuz) çalgısı ise destanların anlatıcısı olan haycının gırtlaktan söyleme sanatı olan hay (Altay Türklerinde kay) eşliğinde kullanıldığında böyle bir anlatma “atlı anlatım” adlanmaktadır *Çathan* ya da *homıs* çalgısı kullanılmadan icra edilen kahramanlık destan anlatımı “yayan anlatım” olarak bilinmektedir. *Hay* sanatı eski Türk sanat geleneğinden kaynaklanmakta ve bazı araştırmacılara göre VI.yy’dan itibaren ortaya çıkıp gelişmeye başlamıştır. Savaşlar esnasında düşman güçlerine karşı bir çeşit psikolojik etkileme aracı olarak da kullanılabileceğine ihtimal verilen hay Kırgız Kağanlığı (VI-XIII. yy’lar) döneminde ortaya çıkmış olabilir (Butanayev-Butanayeva, 2008, s. 14).

M. Ergun, Stoyanov’a istinaden Hakas Türkleri haycılarını üç grupta tasnif etmektedir: Ulug haycı, kiçig haycı ve hurug haycı. Araştırmacıya göre destanı çathan veya homıs eşliğinde en iyi icra eden haycılara *ulug haycı* denir. Bu haycılar, gırtlaklarını iyi kullanırlar. Destanı olduğu gibi anlatmayıp kendilerinden de bir şeyler katarlar. Destandaki olayları hareketleriyle de gösterirler. Yani bunlar aynı zamanda birer kompozitör ve aktördürler. Halk bu tarz haycıları dinledikten sonra *ol haylaza uzubassing*. Yani *o haylasa, söylese uyumazsın* der. Hikâyeyi, destanı olduğu gibi anlatan, kendinden hiçbir şey katmayan haycılara ise *kiçig haycı* denir. Hatta bu haycıların bir kısmı destanı tam olarak anlatamazlar. Destanın bir kısmını unutan veya epizotların yerlerini değiştiren bu tarz kiçig haycıların aktörlüğü ve taklit yetenekleri de oldukça azdır. Destanı iyi anlatamayan, epizotlarını tam olarak bilmeyen ve aktörlüğüyle taklit yeteneği de olmayan haycılara da *hurug haycı* denir. Huruğ haycılar, tam olarak haycı kabul edilmezler. Bunlara tahpahçı diyenler de vardır (Ergun, 1993, s. 24).

Hakas sözlü folklor yapıtları dünyadaki diğer sözlü kültür eserlerine benzerlik içindedir, çünkü Ong’un (Ong, 2007, ss. 52-75) tespitiyle düşünce ve anlatım dinamiği soyut değil, somut ve işlevsel bir temel üzerine oturtulmuştur. Dinamik bir yapıya sahip olan sözlü kültür yapıtları ile daha çok statik bir yapıya sahip olan yazılı kültür, daha doğrusu Ong’un ifadesiyle “birincil sözlü kültür-ikincil sözlü kültür” arasındaki farklılıklara çok dalmadan sesli söylem odaklı sözlü anlatım kültürünün zamanında etkin bir biçimde insanların ilgisini çektiği söylenebilir. Yazı gibi görsel bir sözlü biçimlerin olmadığı ya da yaygın olmadığı dönemde gerçek bir eğlence ve aynı zamanda eğitim süreci destan anlatım seanslarıydı. Çünkü sözlü anlatım yalnızca içerik aktarma değil, aynı zamanda bu aktarım esnasında

kullanılan ya da deneyimlenen canlı bir gösteridir. Ki bu gösteri sırasında işitme, görme ve anlama gibi süreçlerini yoğun olarak yaşayan dinleyenler ile bu süreçleri pekiştirici ve daha etkin kılığı tekniklere başvuran anlatanlar arasında etkileşim son derece önemlidir (Davletov, 2008, s. 19).

Hakas kahramanlık destanları tarihte ilk kez Fin bilim adamı Matias Aleksanteri Castrén tarafından bilim dünyasında tanıtılmıştır (Maynogaşeva, 1997, ss. 11-47). 19. yüzyılda Hakas Türklerine ait keşifte bulunmuş M. A. Castrén, *Hañza Bek* destanını kayda almıştır. Ülkesine saldıran düşmana karşı savaşan kahraman *Hañza Bek*'ten bahis eden bu eser, Sovyetler döneminde “Rus karşıtı” gerekçesiyle hor görülmüş, yayımına yasak konulmuştur (Butanayev- Butanayeva, 2001, ss. 8-9). Hakas Türklerine ait kahramanlık destan ve masallarını W. Radloff ilk kez 1863-1864 yıllarında kayda alarak 1868'de St.Petersburg'da yayınlanan “*Obraztsı narodnoy literaturı türkskih plemön, jivuşçih v Yujnoy Sibiri i Dzungarskoy stepi*” adlı çalışmanın 2. Cildinde bilim dünyasına kazandırmıştır (Butanayev-Butanayeva, 2008, s. 6).

Hakas kahramanlık destanlarının araştırılıp ortaya konulmasında ilk Hakas bilim adamı N. F. Katanov ile W. Radloff'un bilimsel çalışmaları ciddi önem taşımaktadır ki, Hakas Türklerinin tarihine, gelenek ve göreneklerine dair olumlu sonuçlara varılabileceğine işaret edilmiştir. Hakas folklor malzemelerinin derlenmesi ve araştırılmasında Sovyetler döneminde V.İ. Domojakov, D.İ. Çankov, T.G. Taçeyeva, U.N.Kibrijekova, V.Ye.Maynogaşeva, P.A. Troyakov, V.Ya. Butanayev vd. kapsamlı çalışmalarından dolayı 220 Hakas kahramanlık destanı incelenerek Hakas Dil, Edebiyat ve Tarih Bilimsel Araştırma Enstitüsü'nde bulunmaktadır (Butanayev- Butanayeva, 2008, ss. 7-8).

Hakasların *alıptıh nımah* olarak bilinen kahramanlık destanın oluşumu, gelişimi gibi mevzuları bilim adamları tarafından ele alınmıştır. M.A. Ungvitskaya Hakas kahramanlık destanlarının “ana tematik” ve “fikirsal-imgesel” boyutu üzerine bilimsel araştırmalar ortaya koymuştur (Maynogaşeva, 1997, ss. 11-47). M.A. Ungvitskaya Hakas tarihi folkloru türlerine kendi sınıflandırmasını ve açıklamasını yazmıştır. *Kipçoooh* terimi aracılığıyla Hakas destancıları tarihi şecereler ve şiirleri, mit ve masalları çözümleyebileceğini dile getirmiştir. M. A. Ungvitskaya şöyle der: “Moğol-Cungar istilası döneminde folklorunda yeni türler oluştu. Onlardan birisi de manzum şeklindeki efsaneler, yani *Kipçoohtur*. Bunu kahramanlık-tarihi destanlar diye adlandırabiliriz. İkincisi ise nesir türündeki efsanelerdir. Bunlara da *Kipçoooh* denir. Tarihi efsaneler (*Kipçoooh*) aynı kökenden değildir. Bunlar ikiye ayrılmaktadır:

kahramanlık-tarihi efsaneler (mensur ve nesir türünde olanlar) ve kısa tarihi efsaneler (tamamı nesir şeklinde olanlar). Halk arasında bunlar birbirinden ayrılmazlar. İkisi de *Kipçoooh*, yani efsaneler diye adlandırılır” (Butanayev-Butanayeva, 2007, s. 24).

Sovyet sonrası dönemde de hem Hakas destan metinlerinin yayımlanması çalışmalarına, hem de destancılık geleneğinin incelenmesi çalışmalarına devam edilmiştir. Hakas destanlarının yayımlanması faaliyetlerinde Hakas şair ve yazarları da etkin rol oynamıştır. Hakas sanatçı ve bilim adamlarından A.K. Maytakova, kendisi gibi Hakasların Şor boyundan olanların yaşadığı Añıl köyünden ünlü destan anlatıcısı S.İ. Şulbayev’den derlediği *Han Orba* (1989) ve *Huban Arığ* (1995-1996) destanlarını yayımlamıştır. Ünlü Hakas çocuk öykü yazarı, şair G.G. Kujakova (Meleyek Kazaçinova) 1992 yılında A.İ. Kurbijekova’dan derlediği *Han Mirgen* destanını hazırlayıp yayımlar. Ünlü Hakas şairlerinden M.R. Bainov da 1994 yılında *Han Töñiş* destanını yayımlamıştır (Killi, 2009, s. 22).

Destan Anlatıcıları Hakkında

Hakasların en ünlü destancılarından birisi Semen Prokopyeviç Kadışevtir. S.P. Kadışev 1885 yılında Ah Üüs kıyısındaki Tarçı köyünde doğmuştur. Babası Prona, yüksek zirvelere ava çıktığında, “Sömön”ü alıyormuş. Orada o, avları izleyip, akıllı oğluna avlanmayı öğretmiş ve etraftaki dağlar, sular ve av hayvanları hakkında pek çok hikâye anlatmıştır.

S.P.Kadışev çocukken destan söylemeye başlamış. Onun büyükleri destancı imiş. Özellikle ünlü destancılar Hara Matpıy, Hara Çakım, Kondeyev Yegor’dan destanlar dinlemiş. Semen Prokopyeviç otuzun üzerinde kahramanlık destanı ve onlarca kahramanlık hikâyesi biliyordu. Ellili yıllarda ondan derlenen “Albıncı”, “Ah Oy Attığ Alıp Han” adlı kahramanlık destanları basılmıştır. Kendi destan anlatma yeteneğini destancılar ve ozanlar atışmalarında ustalıkla göstermiştir. 1958 yılında S.P.Kadışev, Taşkent’te yapılan Asya ve

Afrika yazarlarının toplantısına katılmış. Ulan-Ude’de folklor eğitimi gören insanların karşısında destan söylemiş. 1960 yılında Hakasların destan sanatını Moskova’da 25. Doğulular kongresinde göstermiştir (Arıkoğlu, 2007, s. 17).

Pyotr Vasilyeviç Kurbijekov ve Makar Konstantinoviç gibi ünlü destancıların repertuarında da bulunan Altın Arığ Destanını en mükemmel şekilde haylayan Semen P. Kadışev’dir. O, birçok destan ile birlikte Altın Arığ’ı ilk defa 1912 yılında, ikinci defa ise, 1935’te amcası Kadışev Slo’dan dinlemiştir. Akademisyen T.G. Taçeyeva, Altın Arığ’ı, Semen P. Kadışev’den Çooxçıl köyünde 1955 yılında derlemiştir. Taçeyeva, ondan derlediği diğer destanlarla birlikte Altın Arığ destanını 1958 yılında yayımlamıştır. Araştırmacı, bu neşirden 19 yıl sonra, Altın Arığ Destanını yine Kadışev’den derlediği *Altın Çüs* (Ax oy Attıg Xan)’le birlikte 1987 yılında ilk tespit ettiği şekle uygun olarak, bilinmeyen bazı sözler için bugünkü Hakas Türkçesindeki karşılıklarını ihtiva eden bir sözlük ilave etmek ve destanı bölümlere ayırmak suretiyle yeniden yayımlamıştır (Özkan, 1997, s. 14).

Petr Vasilyeviç Kurbijekov’dan yirmiden fazla destan derlenmiştir. Bunun yarısını kendisi yazmıştır, geri kalanlarını Bilimler Enstitüsü’nün çalışanları ondan derlemiştir. Ekrem Arıkoğlu Kurbijekov’dan iki destan derlediğini yazar. Bunlar *Altın Arığ* ve *Ay Huucın* destanlarıdır (Arıkoğlu, 2007, s. 17).

Kurbijekov’un söylediği destanlar, Kızılların, Hakasların kahramanlık destanlarıdır. “Onları ben yarattım” diye hiçbir zaman konuşmamış. Fakat, onları büyüklerinden dinleyip aklında tutarak, yeni nesillere aktarması, yeniden canlandırması, hayatı destanlara sokması, işlerin en büyüğü sayılabilir. Onun kahramanları, göğün büyüleyici güzelliğini görerek, göğe uçarlar. Ay Huucın’a, kız kişiye, gökte de, yerde de, yer altında da, su altında da korku yok. O, kendi sonsuz gücünü, geri dönmez karakterini halka yardım etmek için kullanır. “Ay Huucın” destanında, hiç suçu olmayan Han Kiret kuşları öldürmeye niyetlenen Hıyga Çiçen’i yok eder. Ay Huucın, düşmanlarına kendini küçük düşürmez. Han olsun, sıradan alplar olsun hiçbirine yalakalık yapmaz. Savaşmak gerekirse sonsuz gücünü kullanarak sonuna kadar savaşır. Kızarsa, çok kızar. Kendini yurduna alan Alp Han Kız’a alkışını ve sevgisini iletir. Ala kula yiğit atların çocuğu Ay Huucın’da kol kuvveti ve sert karakter de vardır. Bu yüzden kötü güçlere yenilmez. Ay Huucın karakterini Petr Vasilyeviç, kendi zengin edebi dünyasıyla süsler. Unutulmaz, ebedi hale getirir. Onun anlattığı destanların dili; düzgün, arı ve zengindir. Tarihi sıfatları hiç kaybetmez. Mısraları birbirine uygundur. Alpları, kahramanları çeşitli ve çoktur (Arıkoğlu, 2007, s. 19).

Destan anlatıcılarından Pavel Vasilyeviç Todanov 1906 yılında Taştıp ilçesinin Kiçik Por adlı küçük bir köyünde doğmuştur. Çocukluk yıllarını doğduğu köyde geçirmiştir. Babası Aşah Todanov ormanı yurt yapıp, eşi Pelaleya Efstafevna ile birlikte çocuklarını yetiştirmiştir. Orman onun nefesi, gönlü, neşesi ve aş-yemeği olmuştur. Aşah, ailesini, çoluk çocuğunu avcılık yaparak geçindirmiş. Ormanda yaşarken efsaneleri, sade ifadeleri ve benzer türleri çok iyi tanımış, ormandaki bütün canlı-cansız varlıkların düzenini öğrenmiştir. Aşah, soyundan kendisini takip eden birisinin olmadığına üzölmüş; ancak, onun üzüntüsü uzun sürmemiştir. Soyundan ulu bir avcı doğmamış olsa da şiirsel söz sanatını çok iyi bilen biri çıkmıştır. O, oğlu Pavel Vasilyeviç Todanov'dur. Pavel 1913 yılında Añçul'da ilkokula başlamış ve 1917 yılında okulu bitirip babasıyla birlikte çalışmayı, avlanmayı benimsemiştir. Hakasya'da Sovyet egemenliği başladıktan sonra 1923 yılında okuma yazma bilen gençleri köy meclisi üyeliğine seçmişler. Pavel orada bir yıl kadar çalışmıştır. Daha sonra farklı işlerle meşgul olan Pavel 1931 yılında Taştıp ilçesinde Matur Köy Meclisindeki "Kızıl Köy" adlı kolhoza girmiş, bir süre burada çalışmıştır. 1941 yılında Alman Faşistlere karşı yurdunu savunmuştur. Pavel Todanov ömrünün çoğunu Tañmalık köyünde geçirmiştir. Kulüp olmayan yerdeki insanların yüreğini, güzel türküsüyle, ilginç kahramanlık destanlarıyla, yatığının (çathanının) ezgileriyle beslemiştir. Onun haycılık sanatını öğrenen öğrencileri; Marcah Todanov, Sarğa Tabakov, Yak Todanov, Vays Kujakov güçlü destancı-masalıcı olmuşlardır (İlgın, 2008, s. 17).

Hakas Masal ve Destanlarındaki Mitolojik Unsurlar

Hakas masal anlatıcıları, masalları geceleri sabaha kadar anlatırlar. Hatta bazen masal uzunca, üç gece boyunca anlatıldığı da olur. Masallardan başka, nesilden nesle söylenen şiirler de vardır. Masal, iki veya üç telli saz, ayrıca altı telli *çathan* veya kopuzla çalınan müzik eşliğinde anlatılır. Masal anlatıcısı, masala başlarken yüzünü yanan ateşe çevirerek keçe parçası üzerinde oturur. Manzum masallar olabileceği gibi, mensur masallar da vardır. Masal, eğer gündüz anlatılıyorsa, kendisine bir şişe içki ikram edilmezse, masal anlatıcısı masalı bitirmeden orayı terk eder.

Bir çok yazarlar tarafından "hikaye, efsane, menkabe, kıssa, fabl, atalar sözü, tekerleme vb" karşılığında kullanılmış, düşünölmüş ve tespit edilmiş olan masal bazı Türk

boylarındaki lehçe ve ağızlarda ayrı ayrı isimler almaktadır. Çuvaş Türklerinin “hallap”, Kazakların, Kırgızların, Kazanlıların “ertek, erteği”, Teleutların “çorçek” ve Doğu Türkistan Türklerinin aynı kökten “çocek” deyimini kullandıkları bilinmektedir (Elçin, 2011, s. 368). Hakas Türkçesinde sözlü edebiyat türlerinin bir kısmı, *nımah* sözüne sıfatlar eklemek suretiyle birleşik isim şeklinde teşkil edilmektedir. *Nımah* müstakil olarak masal ve hikâye karşılığındadır (Özkan, 1998, s. 373).

Masallarda yeryüzüne kara adı verilir. Güneşin altındaki gökyüzü ülkeleri pek çoktur. Onların sayısı yetmiş kadardır. Onların her birinden vergi toplamak için yedi yıllık bir süre lazımdır. Gökyüzü ülkelerinin sayısı genellikle altı veya yedi, bazen de on ikidir. Yeryüzü ve gökyüzünün birleştiği yerde, yüce bir madenî dağ bulunur. O dağın eteğinde de alpların evleri vardır. Evinden çıkan alp, Ak Han’ın ülkesine yedi yılda ulaşabilir. Bazen masalarda ak dağın yanında ak denizin olduğu görülür. Ak denizin kıyısında da Ak Han yaşar. Mavi denizin kıyısında Gök Han, siyah denizin kıyısında ise, Kara Han oturur. Gökyüzü ülkesinden bir mağaraya inen Alp, on yedi ülkeden geçerek yer altı dünyasına ulaşır. Hakas masallarında yeraltı dünyasına geçidi sembolize eden mağara, kaotik ve karanlık yapısıyla mitolojik düşüncedeki öteki dünyaya uzanan yolun başlangıcı olarak da bu gelenekte görülmektedir. Hatta “Mağara Adamları” anlamını taşıyan “Ashabül Kehf”in de adı İslami renklere maruz kalmasına rağmen eski inanış öğelerini koruyarak atalar ruhuna adanan kurbanların mekânı gibi karakterize edilebilir.

Masalarda görülen özelliklerden biri de günahkâr insanın ruhu yer altı dünyasına girince, yeryüzünde yaptığı kötülükleri için eziyet ve işkenceye maruz kalır. İnsanlarla savaştan kötü cinin ruhu, bazen atın eyeri üstündeki heybeye gizlenen çok başlı yılanın içine saklanır. Ruhun dışarıda bulunması, dış nesnelere yaşaması üzerine kapsamlı verileri Frazer’in incelmelerinde görmekteyiz. *Altın Dal* eserinde Hindu masalından örnekler sunulmuş, ruhun mekânı gösterilmiştir: “Bir başka Hindu masalında, kızı bir gulyabaniye sorar “Baba, ruhunu nerede saklıyorsun?” “Buradan on altı mil ötede bir ağaç var,” der o. “Ağacın çevresinde kaplanlar var, ayılar, akrepler ve yılanlar var; ağacın tepesinde çok iri, çok büyük bir yılan var; onun tepesinde küçük bir kafes var; kafeste bir kuş var; işte benim ruhum o kuşun içinde” (Frazer, 1992, ss. 273-274). Örnekteki gulyabani ruhunun demonolojik düşünceler boyutunu yansıtan ruhlarla ilgili inançlarda yer aldığını fark etmekteyiz. Türk mitolojisindeki ülgenler, erlikler, yayıklar, albıslar, teyriler ve diğer benzer varlıkların aynı ad altında kümelenişi de bu kategoriye örnek olabilir. Bu ruhlar düzeninde yer almış her hangi bir karakterin adı kendi mitolojik sembolizmini oluşturduğu bir ruhun adını taşımaktadır.

Hakaslar, eskiden olduğu gibi günümüzde de sürülerindeki en iyi atı seçerek Erlik Han'a adarlar. Ona *ızık*, yani adak hayvanı derler. Bu ata, sahibinden başka kimse binemez. Adak hayvan kaybolursa, cinler sahibine hastalık gönderirler. On yedi kat yer altında yaşayan kötü cinler yer üstünde yaşayan zavallı insanları takip ederek onlara çok eziyet çektirirler. Hasta olan insanı sadece, kamlar tedavi edebilirler. Onlar bunu, güzel ve tatlı sözler söyleyerek ve dağlara kurban keserek yaparlar. "İnsanın yardımcısı Tanrı'dır, cin ise onun düşmanıdır" derler. "İns-Cins" adıyla da bilinen cinlerin, mitolojik varlık gibi metinlerde yer aldığı görülmektedir ve bu olgu onların şekilden şekle girebilmeleri ile ortaya çıkar. Allah'ın adından korkmaları, Kuran'dan ayetler okunurken kayıp olmaları gibi özellikleri de bilinmektedir. Cinlerin kötülük seven ve iyilik seven diye iki türde tasnif edildiğine önem vermiş olursak Hakas kültüründe kötülükten yana olan cinlerin çok daha fazla görüldüğünü diyebiliriz.

Altay, Hakas ve Kazan Türklerinde kötü niyetli ayna olarak bilinen şeytandan başka, masalarda ve halk inançlarında geçen diğer göze görünmeyen kötü ruhlar da vardır. Onlar tek bir yerde yaşarlar. Mesela dağ iyisi (sahibi) Altay Türkçesinde, *tu eezi*, (su iyisi) ve *suu eezi*, Kazan Tatarcasında ise *suu iyisi*, ateş sahibi ise, Altay Türkçesinde, *üi eezi*, Kazan Tatarcasında ise *oi iyisi* şeklinde geçer. Tanrı merhametli ve iyi niyetli bir varlık olarak bulutların üstünde oturur. O, oradan alpların yeraltında yaşayan kötü ruhlarla savaşmalarını seyreder. Tanrı yeryüzünde olup bitenleri gözetlemek için hanları görevlendirir. Dağ, su, ev veya ateş iyeleri, avcılar ve çobanların yardımcılarıdır. Bazen de suda yüzen, balık tutan veya evde oturan insanları cezalandıran ruhlar olarak da görülür. Ev iyeleri, insanların ve hayvanların koruyucusu oldukları için kadınların örgülerini, atların yelelerini karıştırırlar. İyelerin gönüllerini kırmamak ve daima onları memnun etmek lazımdır. Bu inancın gereği olarak, yemek yemeden veya içki içmeden önce ateşe bir parça et bir miktar içki atarlar (Katanov, 2000, s. 272).

Destanlarda mitolojik unsurlara sıklıkla rastlanır. Alplar kendileri gibi insan olan düşmanlarının yanında, yer altında yaşayan çeşitli canavarlarla ve şeytanlarla da mücadele ederler. Ölen yiğitler birkaç kez diriltirler. Destanlarda en güzel tasvirler alpların birbirleriyle yaptığı güreşlerde görülür. İki yiğit dağ dağa vurmuş gibi birbirleriyle çarpışır. Sonunda galip gelecek kahraman rakibini havaya kaldırıp altı yedi kez döndükten sonra yere atar. Basıp önce boynunu, sonra belini kırar. Yiğit öldürüldükten sonra atının da boynuna kılıç vurulur (Arıkoğlu, 2007, s.16).

Hakaslarda, kahramanlık destanları gece anlatılır. Diğer bazı Türk destanlarıyla Köroğlu'nda olduğu gibi, Altın Arığ destanında da, kahraman ile atı hep aynı kaderi paylaşırlar. Dünyaya gelişleri, ölümleri ve ad almaları aynı zamanda olur. Kahraman kendisini tanıtırken, adı ve unvanıyla birlikte atının adını da anar. Bu durum Altın Arığ'da sadece standaki merkezi kahraman için değil, ikinci ve üçüncü derecedeki diğer kahramanlar için de aynıdır. Kendilerini takdim ederlerken onlar, ad ve unvanlarının yanı sıra atlarının adını vasıflarını da söylerler. Altın Arığ Destanında, Altın Arığ, büyük alp olduğu için, sıradan insanlar ve diğer alplardan farklı özelliklere sahiptir. Mesela onun ruhu, bedeninde değil, insanların ve yırtıcı kuşların bile ulaşamayacağı uzaklıktaki iki başlı guguk kuşundadır. Kötü niyetli Pora Ninci, bu sırrı öğrenip, guguk kuşunun bir başını koparıncaya, Altın Arığ ölür. Altın Arığ'ın cesedi, beyaz kum yığına, Ak-Boz'un cesedi ise, kızıl kum yığına dönüşür (Özkan, 1997, ss. 15-16). Ruhun dış tasarımını incelemiş Ali Duymaz, Sakaoglu'na istinaden Altay efsanelerinden örnekler vererek aşağıdaki fikirlerini yazmıştır: “Erlik'in yarattığı varlıklar ve hayvanlar; kurbağa, yılan, domuz, deve ve albıs, şulbus (kötü ruhlar)tur. Ayrıca Tanrı'nın alıp ateşe attığı körük, bir kadına dönüşür, Tanrı kadının yüzüne tükürünce kadın eti yenmez, tüyü yelek olmaz, Kurday kuşuna döner. Erkek de yüzüne tükürülünce Yalban adlı bir kuşa döner” (Duymaz, 2008, s. 7). İnsan-Tanrı ya da tanrısal veya doğaüstü güçlerle donanmış bir insani varlık kavramı, temelde dinler tarihinin daha erken bir dönemine: tanrılara ve insanlara henüz aynı türden varlıklar olarak bakıldığı ve aralarında açılan aşılma uçurumla henüz birbirlerinden ayrılmadıkları bir döneme aittir. Bu yüzden, insan şeklinde bedenleşmiş bir tanrı fikri bize garip görünebilir de, ilk insan için çok irkiltici bir şey değildir: o, insan-tanrı ya da tanrı-insanda, tam bir inançla kendisinde de olduğunu ileri sürdüğü aynı doğaüstü güçlerin daha yüksek bir derecesinden başka şey görmemektedir (Frazer, 2004, s. 35). Kuşların ruhun saklandığı bedenler arasında yer almasının sebebi, kuşlar ile ruh tasarımı arasındaki örtüşme olsa gerektir. Çünkü ruh en çok kuşlarla çağrışım yapan bir kavramdır. Bu da uçuculuğuyla ilgilidir (Duymaz, 2008, s. 7).

Kuşların mitolojik gelenekteki yerine baktığımız zaman onların evrensel alanlar arasında bağlılık kuran tanrısal niteliğin birer sembolleri olarak kutsallık kazandığını görmekteyiz. Mitolojik öğelerin sirayet ettiği metinlerde, ölenlerin canını temsil eden kuşlara, örneğin güvercine, Hakaslarda *Kuday Kuş* denilmekteydi. Kuday'ın “gökyüzü” anlamına baktığımızda onun tanrısal niteliğini de algılamak mümkün olur. Bu açıdan ölen birinin ruhunun kuş şeklinde uçup gittiğine, çocuk ruhunun bir kuş kıyafetinde göklerden geldiğine inanılmaktaydı.

Ak Çibek Arıĝ Destanı’nda Ak Çibek Arıĝ, ölme vaktinin geldiğini anlayarak Ak Kayanın yanına gitmiş. Önce ipek yeşeli ak kır atını kayaya sokmuş. Sonra kendisi girmiş. Ak tabuta yatarak hemencecik ölüvermiş. Eve döndüklerinde anneleri Ay Hucın’ın da öldüğünü görmüşler (Arıkoğlu, 2007, s. 28). Buradaki ölüm motifinin kaya-dağla beraber şekilde görülmesi Frazer’in *Ölümü Dışarı Taşıma* bölümünde ele aldığı kavramlara dikkat etmemize de sebep olmaktadır. Maddi ve ölümlü bir bedende cisimleşmiş olan kutsal yaşam, bir süre için saygıyla konuk edildiği kolay bozular ortamın zayıflığından bozulmaya ve çürümeye mahkûm gibi görülür. Cisimleştiği beden yaşlandıkça giderek artan zayıflığı zorunlu olarak paylaşmasından korunmak isteniyorsa, daha güçlü bir ardıla aktarılmak üzere çökme belirtileri göstermeden önce ya da en azından gösterir göstermez ondan ayrılmak zorunda kalır. Frazer söz konusu bölümde Görlitz (Silezya) yakınında Königshain’de genç ya da yaşlı bütün köylüler, ellerinde tahıl saplarından meşaleler, Todtenstein (ölüm-taşı) adını verdikleri komşu bir dağın tepesine çıkarlardı, orada meşalelerini yakarlar ve “ölümü dışarı sürdük, Yaz’ı geri getiriyoruz” şarkısını söyleyerek eve dönerlerdi diye bahis etmektedir (Frazer, 2004, ss. 243-266). Öldükten sonra ruhun yaşamaya devam etmesiyle ilgili eski Türk inanışlarının izlerini destanlarda da görmekteyiz. Altay Türkleri ölüm ortamında bedeni terk eden ruhu “üzüt” adlandırmışlardı. Onlarda ölüm, doğal bir ölüm gibi karşılanmayarak kötü ruhların tesiriyle gerçekleşen olay gibi kabul edilmekteydi. Hakas Türklerinin halk kültüründeki tüm veriler göstermektedir ki, bu kültürde canlı ve cansız âlemler arasında her hangi fark konulmamış ve ölümden sonra hayatın var olduğuna inanılmıştır.

Han Mirgen Destanı’nda da yeterli kadar mitolojik öğeler vardır. Örnek: Müsabaka katılımcıların büyük kapışması, Han Mirgen’in Küreldey’e yardım etmesi, Üzüm Çaçah’ın bir yılana dönüşüp Han Mirgen’i ölesiye yaralaması gibi olayları göstere biliriz. Bunların dışında destanda Toolay –Mooray’ın ölen Han Mirgen’in evinde yaşaması, *köstik* yardımıyla bütün yerüstünü ve yer altını gözlemesi ve Ay Çarık’ın kızı Toolay Arıĝ’ı üvey anası Çalay Puruhhan ile üvey babası Çalat Han ülkesine Han Mirgen’i kurtaracak malzeme getirmesi için yönlendirmesi gibi olayları da ekliye biliriz (Davletov, 2008, s. 38). Destanlarda yılana dönüşme, ruhun yılanda bulunması gibi motiflerin de semantik açıdan dikkat çekiciliği vardır. Bilindiği gibi Altay mitolojisinde Erlik, kırbaç yerine elinde yılan tutmuş vaziyette tasvir edilmiştir. Yılan motiflerinin ölümler dünyası hakkındaki düşüncelerden kaynaklanıp atalar ruhlarını temsil ettiği, sihir gücünü ve doğanın gizli dilini yansıttığı da betimlenmiştir. Frazer, bazı halk masallarında şeytanın ruhunun yılanda bulunduğuna dair örnekler sunmuştur: “Bunun üzerine delikanlı sorar ona: “Söyle bana, ruhun nerede gizli senin? Çünkü ruhun

bedeninde gizlenmiş olsaydı çoktan ölmek gerekirdi.” Şeytan yanıt verir: “Atımın eyerinde bir torba asılı. Torbanın içinde on iki başlı bir yılan var. Ruhum da o yılanın içinde. Yılanı öldürürsen beni de öldürmüş olursun” (Frazer, 1992, s. 292). Mitolojik inançlara dayalı görüşlerden sonra ortaya çıkmış olan bazı motiflerde de tüm hayvanların dilini bilme gücünü yılanların padişahı *Şahmeran*’nın verdiği görülür. Halk törelerinde Tanrı’nın her neslin kendine ait yılanını verdiği ve sufi olan kişinin kendi yılanı olduğuna da inanılırdı.

Kılık Değişirme Motifi

Kötü ruhlar (iyeler), insan, köpek, tilki, kuş veya diğer böcek veya ev hayvanlarının kılığına girebilir. Kazan Tatarlarındaki iyeler ise, insanlara köpek, kedi veya yılan kılığında görünebilirler (Katanov, 2000, s. 272). Hakaslardaki *Huu-İney* (Ak Ana) karakteri/motifi sahtekârlığın, uyanıklığın sembolü olan *Kara Tilki* kılığına girmekle ruhun dönüşmesini de aksettirmektedir. S. Neklyudov, her hangi bir dönüşümü, ruhun çeşitli varlıklara aktarılması şeklinde açıklamıştır (Neklyudov, 1979, s. 135). Bilincin değişik durumlarını yaşam tarzı yapan kişiler için *ıye* adlanan sahip ruhlar, hatta cismani açıdan da mevcuttur. Ruh âlemiyle ilintili olan bu varlıkların diğer fiziki varlıklardan farklı olarak cisimsiz varlıklar kılığına girerek mekân ve zaman ortamında dolaşabilme özellikleri de bilinmektedir.

Altın Arığ Destanında gördüğümüz bozkurt karakteri de dikkat çekmektedir. Metinde Altay dağının üzerinde peyda olan üç kulaç boyunda bir bozkurt, güzel yurdunun viran olduğunu, ocaklarının yıkıldığını, bacalarının tütmediğini görür. Bozkurt uluyarak, şekil değiştirip *Huu İney* (Kuğu Hanım) adlı bir kadın suretine bürünür. Dizlerine vurarak, vatani için gözyaşı döker. Tekrar kurt derisine bürünerek, halkın peşinden dağlar, dereler aşmış, onlara ulaşmıştır. *Huu İney* bu defa da, iki gözü görmeyen kız çocuğuna dönüşüp, ağlayarak, halka seslenerek, neden bu duruma düştüklerini sorar. Halkın arasında bulunan *İney Kökçin* adlı bir kadın, *Huu İney*’e olup biteni anlatır (Özkan, 1997, s. 18). Bozkurdun kılık değiştirme özelliğinin yine kutsallık paradigmasında görülmesi onun savaş ruhu anlamı içerdiğini akis ettirmektedir. Araştırmacıların birçok destan metinlerinin (örneğin, *Köroğlu* gibi) Bozkurt destanının versiyonu olarak değerlendirmeleri sonucu derin tarihi bir gelenekle Göktürk halklarının da *Bozkurda* benzetildiği görülmektedir. *Moğolların Gizli Tarihinde* ise dünyanın en bilgiç hükümdarı olan Cengiz’in, *Bozkurt* soyundan gelebileceği yazılmakta ve bu metne

göre onun ecdadının *Bozkurt* olduğu bilinmektedir. O, *Börteçino* denilen Bozkurttan doğmuştur, adı *Yılkı Yallı Gök Börü oğlu Cengiz Han*'dır. *Cengiz-Şingiz* adının anlamı ise *Kurt Oğlu* demektir. Bu onun Gök Oğlu statüsünde kurtarıcı misyonu üstlenmesinden kaynaklanır. Söz konusu metinlerin pek çoğu tarihi Kurt Oğlu Cengiz'in dünyaya gelişinden çok önceki dönemleri kapsamaktadır. Demek ki Bozkurdun mitolojik gelenekte Tanrı Müjdecisi gibi renk alması kült kahraman, ilk ata ve kurtarıcı olan bu varlığın, eskiden taşıdığı sembolizm açısından önemlidir. Tıva (Uyranhay) Türkleri, şaman dualarında Bozkurda yüz tutarak *Kök pörü erenim kayrahan!../ Tanrı'mın yakını.../ Bozkurt'um!..* diye seslenirlerdi. Bozkurt kılığında karşımıza çıkan Kayrahan, bu ortamda Tanrı'nın müjdecisi olan ruhun adıdır (Ögel, 1989, 126). Böylece, Türk dünya modelinin oluşumundaki rolü açısından da Bozkurdun kültürel ve kült nitelikli işlevi pek çok Türk mitolojik metinlerinde, söz konusu Hakas destanlarında da korunup kalmıştır.

Sonuç

Hakas destan (haycılık) geleneğinin yapısında görülen çeşitli mitolojik inançlar, motif ve unsurlar dağılıp parçalanmış inançların izlerini koruyup saklaması bakımından önemlidir. Hakas haycılık geleneğindeki olgular mitle bağlılığı, mitolojik bilgilerin taşıyıcısı olma açısından da Türk dünya modelini takdim edebilir durumdadır. *Altın Arığ* destanında kozmik dünya modelinin şekillendiği ve yurt koruyucusu timsalinde çıkış eden Tanrı'nın (Hakaslarda *Tigir*) mitolojik özelliği görülmektedir ki, bu da Türk dini-mitolojik sisteminin ölçülerine uygun olgu niteliğindedir.

Altın Arığ destanındaki *Huu İney*'in kurt kılığına girmesi onun kurt/kadın/Aşına kökenli yapısından gelmektedir. Bu karakterin kurt doğalı olması ona *ak kurt karı* veya *ak kurt ana* anlamlarını da kazandırmış, hatta onu kültürel kahraman seviyesine de yaklaştırmıştır. *Huu İney*'in Dirilik Suyuna ulaşması, bazı adet-gelenekleri oluşturması gibi özellikleri kültürel kahraman boyutunda görülmektedir.

Kaynaklar

Arıkoğlu, E. (2007). *Hakas Destanları I*, Ankara: TDK.

Butanayev, V., Butanayeva, İ. (2001). *Hakasskiy İstoriçeskiy Folklor*. Abakan.

Butanayev, V., Butanayeva, İ. (2007). *Yenisey Kırgızları Folklor ve Tarih*. Kırgızca'dan aktaran Yaşar Gümüş, İstanbul: Ötüken.

Butanayev, V., Butanayeva, İ. (2008). *Mir Hongorskogo (hakasskogo) Folkloru*. Abakan.

Davletov, T. B. (2008). *Han Mirgen Destanı ve Çeviri Üzerine*. Han Mirgen Hakas Türklerinin Alplık Destanı. Ankara: Türksoy.

Duymaz, A. (2008). Türk Folklorunda Dış Ruh Tasarımı. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. 2008/45, 1-22.

Elçin, Ş. (2011). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergun, M. (1993). Hakas Haycıları ve Haycılık Sanatı. *Milli Folklor Dergisi*. 1993/3(19), 23-26.

Frazer, James G. (2004). *Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri*, Çeviren Mehmet H. Doğan, I Cilt, Türkçe 2. Basım, İstanbul: Payel Yayınevi.

Frazer, James G. (1992). *Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri*, Çeviren Mehmet H. Doğan, II Cilt, Türkçe 1. Basım, İstanbul: Payel Yayınları.

İlgin, A. (2008). *Hakas Destanları II*. Ankara: TDK.

Katanov, N. F. (2000). Bilimsel Eserlerinden Seçmeler, *Hakas Folkloru ve Etnografyası Metinleri*, Ankara: Türksoy.

Killi, G. (2009). Hakaslarda Destancılık Geleneği I: Araştırma Tarihi ve Kaynaklar, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 2009/6(1), 16-29.

Maynogaşeva, B. E. (1970). *O Traditsionnom Bitovanii Hakasskogo Geroičeskogo Eposa- Alıptıh Nımah*. Uçenıye Zapiski Hakaskogo Nauçno İssledovatel'skogo İnstıtuta Yazıkı, Litereturi i İstorii., Vıp.14., Seriya Filologičeskaya No:1, Abakan. 95-113.

Maynogaşeva. V. (1997). *O Hakasskom Geroičeskom Epose i Alıptıĝ Nımahe "Ay Nuucın"*. *Hakasskiy Geroičeskiy Epos "Ay Nuucın"*, Novosibirsk, ss.: 11-47.

Neklyudov, S. Yu. (1979). *O krivom oborotne* (k issledovaniyu mifologičeskoy semantiki folklornogo motiva) / Problemy Slavyanskoy Etnografii. Leningrad: Nauka, ss. 133-141.

Ong, Walter J. (1995). *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözüñ Teknolojileşmesi*. Çeviren.: Sema Postacıoğlu Banon, İstanbul: Metis Yayınları.

Ögel, B. (1989). *Türk Mitolojisi*, C. I, 'Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar' Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Özkan, F. (1997). Altın Arığ Destanı. Ankara: Bilig Yayınları.

Özkan, İ. (1998). Türk Boylarının Sözlü Edebiyatındaki Nımah/Comok/Cumbak/Yomak Anlatım Türü Üzerine Bir Etimoloji Denemesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 1998/556, 368-378.